

Russian Armenians and Diaspora Functions

Shiva Alizadeh*

Assistant Professor of Regional Studies, University of Tehran

(Date received: 13 Mar. 2020 - Date approved: 24 Jun. 2020)

Abstract

The impact of Diaspora on domestic politics and foreign affairs of homeland and the host country is a matter to reckon with in non-state-centered approaches to International Relations. Diaspora groups can play an important role in shaping domestic and foreign policies of their homeland and the host country. The quality and strength of this role are largely determined by the way they organize and mobilize resources. The attitudes of the governments of homeland and the host country are another vitally important factor. Diaspora may represent any of them while dealing with the other. Consequently both sides may take advantage of powerful diaspora communities. Diaspora communities can contribute to the economic development of their homeland. They also make considerable efforts to protect their cultural legacy, especially language, religion and social values. Armenian Diaspora has been traditionally an attractive subject for the researchers of Diaspora Studies.

Armenians have been one of the most influential ethnic groups in Russia over the centuries. Armenians emigrated to Russia over the centuries for different reasons and their lands had been incorporated into Russian Empire and the Soviet Union for more than 150 years. Now Russia hosts the most populous Armenian community outside Armenia. To some extent, Armenian communities around the world are usually well-organized and powerful enough to influence the policies of the host countries. Armenians of Russia are latecomers to the world of Diaspora politics. However, their potential is being mobilized gradually by the most prosperous elements of this community. This paper is the result of qualitative research about Armenians of Russia to find out their main features and to examine how they are involved in Diaspora activities in homeland and Russia. In other words, in the followigg gggss thi.. qsss ti hss ee dddresse:: WWtt rr t mii n concerns of the Armenian community of Russia and how does this group fffct th rll atihhhi btt wee Rssia Armiii a''' T sss wer tii ,, the

---

* E-mail: shiva_alizadeh@ut.ac.ir

ttt oor hss sssmm taat mAmiii nn mmmiii ty ff Rssia is largely preoccupied with protecting interests of Armenian businesses in Russia, preserving Armenian culture and language and helping newcomers from Armenia. This community puts an effect on the relationship between homeland and the host country by making efforts to gain a more prominent rll i Armiii a' ccoomy t rrr ptt utt trttt ggi prrteerhhi of sss nn Yrrvv spccially i t ccnmmi eeere In comparison with Armenian communities of Europe, U.S. and Middle East, this community may seem less organized and less cohesive, but at least its more powerful and wealthier elements have turned out to be stakeholder when it comes to relations with their homeland.

Armenians of Russia are not a homogenous group in terms of education and social status. In addition, they do not enjoy the same degree of involvement in the Armiii sss' assoiiaaaal lif oom ff tmmrr mmmng the economic, political and cultural elite of the Russian Federation. Some have become successful businessmen. But many of the newcomers have been employed as unskilled workers. The population of the latter group increases constantly as more Armenians leave Armenia to find a job in Russia.

Although still sending remittances is the most usual involvement of the Armenians of Russia i Armiii a' ccmmyy top-down mobilization to realize diaspora function has been going on for at least two decades. The organization of Armenian associational life began in late 1990s. Events of the final days of the Soviet Union and early 1990s led Armenians of Russia to pay more attention to what was going on in Armenia. Since then, the more eagerly support Armenian traditions, customs and language.

Armenian organizations in Russia often cope with problems of migrant workers who badly need support to survive in the host country. They also lobby to protect interests of Armenian businesses and companies in Russia. On the other hand, Russian government encourages Armenian entrepreneurs in Russia to make huge investments in Armenia. Armenian government copes with them more easily than their counterparts in the West. This easy interaction originates from shared experience of living in the same country for decades.

T fcct taat Rssi i oom t t wrld' mttt llll ll Armiii nn community and the severe dependence of Armenian economy on the Russian j mrrktt eeriss ly ffctt Armiii a' ooliyy twrrd Rssi Hwwrr, it mttt mttt i aat Armiii sss' ll lettiv memory i vii ff sss tility toward Russia. Thus, besides economic needs and security dependencies,

positive attitude of Armenian community towards Russia contributes to a friendship between the two states.

Regarding the relations between Armenia and Russia, it can be said that without the presence of the Armenian community in Russia, this relationship would have been hardly different from what it is today. Just as countries like Kyrgyzstan and Tajikistan- with strong security and economic dependence on Russia, Armenia with its small economy and security-military needs, has become strategic ally of Moscow not just for the presence of the Armenian community in Russia. Strategic importance of the former Soviet republics for Moscow and the ties and dependencies left over from the past are the most important factors influencing Armenian-Russian relations. In this context, it can be seen that the Armenian community in Russia is aligned with the Kremlin and can hardly be considered an independent actor when it comes to the Russian-Armenian relations. The Armenian diaspora functions of the Russian Armenians take two main forms: first, attempts to advance the interests of the host country in the homeland and gaining a share of strategic sectors of the homeland economy, second, playing a considerable role in bilateral trade on the one hand and supporting Armenians in Russia on the other. Therefore, it can be concluded that the Armenian community in Russia benefits from the strategic relations between Russia and Armenia, and therefore is one of the actors who will try to maintain the strategic nature of these relations as much as possible. Providing a platform for the strong presence of Armenian billionaires of Russia in the Armenian economy is one of the manifestations of the integration of this part of the Diaspora community in the host country.

Keywords: Armenia, Armenians, Diaspora, Russia, Union of Armenians of Russia.

پښتونستان ښار
پښتونستان ښار
پښتونستان ښار

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ارمنیان روسیه و کارکردهای دیاسپورایی

شیوا علی‌زاده

استادیار مطالعات منطقه‌ای، دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۲۳ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۹/۰۴/۰۴)

چکیده

تأثیر دیاسپورا و سازمان‌های دیاسپورایی بر سیاست داخلی و روابط خارجی کشورهای میزبان و میهن، موضوعی است که در دهه‌های اخیر بیشتر در رویکردهای غیردولت‌محور روابط بین‌الملل مورد توجه قرار گرفته است. اجتماع‌های دیاسپورایی می‌توانند در توسعه اقتصادی میهن خود نقش مهمی بازی کنند. آن‌ها همچنین برای حفظ میراث فرهنگی جامعه خود به‌ویژه زبان، مذهب و ارزش‌های اجتماعی آن تلاش می‌کنند. دیاسپورای ارمنی همواره برای پژوهشگران مطالعات دیاسپورا موضوعی جذاب بوده است. روسیه میزبان پرجمعیت‌ترین جامعه ارمنی در خارج از جمهوری ارمنستان است. نوشتار پیش رو نتیجه پژوهشی کیفی در مورد ارمنی‌های روسیه است. در این نوشتار می‌کوشیم به این پرسش پاسخ دهیم که «جامعه ارمنی روسیه چه دغدغه‌هایی دارد و چگونه روابط روسیه و ارمنستان را در تأثیر قرار می‌دهد؟» در پاسخ به این پرسش این فرضیه را بیان می‌کنیم: «جامعه ارمنی روسیه بیشتر در پی تأمین منافع کسب‌وکارهای ارمنی در روسیه، حفظ فرهنگ و زبان ارمنی و حل مشکلات مهاجران ارمنی تازه وارد است و تأثیرگذاری آن بر روابط دو کشور نیز با تلاش برای حضور پررنگ‌تر در اقتصاد ارمنستان و تثبیت روابط راهبردی مسکو و ایروان به‌ویژه در حوزه اقتصاد انجام می‌شود.» ارمنی‌های روسیه دیر به جهان سیاست دیاسپورایی وارد شدند. با وجود این، ظرفیت‌های چشمگیر این گروه به تدریج در حال بسیج شدن در چارچوب‌های دیاسپورایی است. هرچند ارمنی‌های روسیه هنوز انسجام و سازماندهی ضعیف‌تری در مقایسه با ارمنی‌های اروپا، آمریکا و خاورمیانه دارند، اما دست‌کم بخش‌های قدرتمندتر و ثروتمندتر آن‌ها به بازیگران به‌نسبت مهمی در روابط روسیه و ارمنستان تبدیل شده‌اند.

واژگان اصلی

اتحادیه ارمنی‌های روسیه، ارمنستان، ارمنی‌ها، دیاسپورا، روسیه.

مقدمه

حوزه روسیه میزبان بزرگ‌ترین جامعه ارمنی خارج از کشور ارمنستان است. ارمنی‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی با انگیزه‌ها و دلیل‌های گوناگون به روسیه مهاجرت کرده‌اند. پس از فروپاشی اتحاد شوروی روند مهاجرت ارمنی‌های از ارمنستان و دیگر جمهوری‌های پیشین اتحاد شوروی به روسیه شدت گرفت. ارمنی‌های روسیه از نظر سطح تحصیلات، جایگاه اجتماعی، وضعیت شغلی، میزان ارتباط با جمهوری ارمنستان و درجه فعالیت در زندگی جمعی ارمنی یا سازمان‌های ارمنی، تفاوت‌های زیادی با یکدیگر دارند. برخی از آن‌ها به‌خوبی در جامعه روسیه ادغام شده‌اند و حتی از نخبگان اقتصادی، سیاسی و فرهنگی روسیه امروز به‌شمار می‌روند. بسیاری هم در فعالیت‌های صنعتی و تجاری در سطح متوسط به موفقیت‌هایی دست یافته‌اند، اما شمار زیادی از آن‌ها نیز به‌عنوان نیروی کار غیرماهر در روسیه به سر می‌برند و هرساله افراد بیشتری برای تأمین معاش، ارمنستان را به مقصد روسیه ترک می‌کنند. تلاش‌ها برای سازماندهی زندگی جمعی ارمنی‌های در چارچوب‌هایی که رنگ دیاسپورایی دارد از اواخر دهه ۱۹۹۰ آغاز شد. رویدادهایی که در آستانه فروپاشی اتحاد شوروی و در چند سال اول پس از آن رخ داد تا اندازه زیادی سبب شدند مسئله ارمنی‌بودن برای ارمنی‌های روسیه پررنگ‌تر شود و گرایش آن‌ها به فعالیت در جهت حفظ سنت‌ها و ارزش‌ها و زبان ارمنی و حساسیتشان به مسائل جمهوری ارمنستان بیشتر شود. تاکنون منابعی به زبان فارسی که ظرفیت‌ها و نقش و جایگاه جامعه ارمنی در روسیه را معرفی کند اندک یا شاید نایاب بوده‌اند. در حالی که شناخت این گروه با توجه به ثروت و قدرت قابل توجه آن‌ها و با توجه به روابط مهم ایران و روسیه و روابط دوستانه میان ایران و ارمنستان از سوی دیگر، می‌تواند برای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران اهمیت زیادی داشته باشد. در این نوشتار ابتدا مفهوم دیاسپورا را تعریف و کارکردهای سازمان‌های دیاسپورایی در کشورهای میزبان و میهن را بیان می‌کنیم. سپس علاوه بر بررسی جایگاه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ارمنی‌ها در طول تاریخ روسیه، جایگاه، نقش و فعالیت‌های امروز آنان و کارکردهایشان را به‌عنوان یک گروه دیاسپورایی در جامعه میزبان و میهن بررسی می‌کنیم.

چارچوب مفهومی

دیاسپورا مفهومی توصیفی است که چه از نظر دولت‌ها و چه از نظر عامه مردم، جوامع مهاجر را ترسیم می‌کند. احساس تعلق به یک میهن مشترک در شکل‌گیری دیاسپورا نقش مهمی دارد.

این احساس به خودی خود ظهور نمی‌کند. در واقع، برساخته‌ای سیاسی و اجتماعی است که در جریان تعامل میان اعضای جامعه از راه‌های متفاوت شناخته‌شدن آنان در جوامع میزبان و نهادینه‌کردن روابطشان با میهن شکل می‌گیرد (Valizadeh and Alizadeh, 2015: 1078). واکر کانر،^۱ به شکل حداقلی دیاسپورا را چنین تعریف می‌کند: «بخشی از مردم که خارج از میهنشان زندگی می‌کنند.» می‌توان گفت: دیاسپورا بخشی از مردم هستند که بیرون از میهنشان در دو یا چند کشور خارجی زندگی می‌کنند و نهادهایی را توسعه داده‌اند که بین آنان و جوامع میزبان، مرز ترسیم می‌کند و از نظر فرهنگی، روانی، سیاسی و اقتصادی، این نهادها را به میهن موجود یا متصور^۲ و سایر جوامع خارج از میهن پیوند می‌دهند. پیوندهای میان این جوامع نیز به اندازه تمرکز آنان بر میهن مهم است. این جوامع بخش‌هایی از یک قشر دیاسپورایی هستند، اما سابقه تاریخی و تجربه‌های متفاوتی دارند (Astourian, 2005: 80, 81).

بر اساس کار پژوهشی گسترده‌ای که ساfran^۳ انجام داده است، ویژگی‌های اساسی این‌ها هستند: پراکنده‌شدن از یک مرکز به دو یا چند منطقه خارجی، حفظ یک خاطره، بینش یا اسطوره‌ای مشترک از میهن اصلی در مورد مکان، تاریخ و دستاوردهای آن، این باور که آن‌ها تا اندازه‌ای جدا از جوامع میزبان باقی مانده‌اند، آرمانی کردن میهن اجدادی و فکر بازگشت در صورت مناسب‌شدن شرایط، این باور که همه اعضا باید به حفظ و احیای میهن اصلی و امنیت و آبادانی آن پایبند باشند و یک خودآگاهی قدرتمند قومی که در طول زمان حفظ شده و بر حس متمایزبودن، تاریخ مشترک و سرنوشت مشترک مبتنی است. البته امروزه کمتر می‌توان جامعه‌ای دیاسپورایی را یافت که همه این ویژگی‌ها را داشته باشد (Reis, 2004: 43). تلاش‌های گروه‌های دیاسپورا تا اندازه زیادی در حوزه اقتصادی متمرکز است. آن‌ها به‌طور معمول در کشورهای میزبان برای پیشبرد و دفاع از منافع اقتصادی میهن خود تلاش می‌کنند. اما این فرایند، یک‌طرفه نیست. گروه‌های دیاسپورا به پیشبرد منافع اقتصادی کشور میزبان در میهن خود نیز کمک می‌کنند. آن‌ها تلاش می‌کنند به‌عنوان واسطه‌هایی معتبر، بین کشور میزبان و میهن فعالیت کنند و به همه طرف‌ها سود برسانند. برخی از گروه‌های دیاسپورا هم ایده‌های جدید سیاسی و اجتماعی را ترویج می‌کنند (Sheffer, 2003: 173).

سرمایه‌گذاری دیاسپورا در میهن، برای کشورهای در حال توسعه فقیر از نظر منابع، ممکن است حیاتی باشد، زیرا ضعف نهادها و وجود خطرهای سیاسی سبب می‌شود سرمایه‌گذاران

---

1. Walker Connor
2. Envisional
3. Safran

خارجی غیردیاپورایی در آن‌ها غایب باشند. در واقع، بیشتر احتمال دارد دیاپورا به دلیل داشتن اطلاعات و روابطی که دیگر سرمایه‌گذاران ندارند، در اقتصادهایی سرمایه‌گذاری کند که از نظر دیگران پرخطر هستند. حکومت‌های کشورهای میهن رویکردهای مختلفی در مورد دیاپورا دارند. در برخی موارد، حکومت‌ها فعالیت‌های آن‌ها را مداخله در حاکمیت کشور تلقی می‌کنند. در موارد دیگر، حکومت‌ها آن‌ها را دارای نقشی مهم در توسعه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی کشور می‌دانند. برخی دولت‌ها هم رابطه پیچیده‌تری با دیاپورا دارند و از فعالیت آن‌ها در بعضی حوزه‌ها استقبال می‌کنند و در حوزه‌های دیگری از آن جلوگیری می‌کنند (Brinkerhoff, 2009: 76-79).

گروه‌های دیاپورایی در این پنج سطح در عرصه سیاست کارکرد دارند: سطح داخلی در کشورهای میزبان، سطح منطقه‌ای، سطح فرادولتی، سطح کل دیاپورا و در سطح سیاست میهن. کارکردهای یک گروه دیاپورا در هر یک از این سطوح‌ها در سه دسته گسترده قرار می‌گیرد: در سطح نخست یا همان سطح کشور میزبان، سازمان‌های جمعی^۱ دیاپورا با مسائلی سروکار دارند که هم به امور داخلی دیاپورا مربوط است و هم به رابطه آن‌ها با نهادهای سیاسی و اقتصادی کشور میزبان؛ در سطح دوم یا همان سطح منطقه‌ای، سازمان‌های دیاپورا به‌طور عمده درگیر مسائل اقتصادی هستند، اما به‌صورت فزاینده‌ای در صحنه سیاسی هم فعال می‌شوند؛ در سطح سوم یا سطح جهانی، کارکرد سازمان‌های جمعی به‌طور عمده به تعامل با سازمان‌های جهانی مانند ملل متحد و کارگزاری‌های آن مربوط است و کمتر به «ناظران» یا طرف‌های چهارم و پنجم که به مسائل یک گروه خاص دیاپورا یا پدیده دیاپورا به‌طور کلی علاقه نشان می‌دهند؛ در سطح چهارم یا سطح کل دیاپورا، به‌طور معمول تعامل‌ها با سازمان‌های بسیار مشابه رخ می‌دهند؛ در سطح پنجم یعنی روابط دیاپورا و میهن، تعامل‌ها به‌طور عمده با سازمان‌های حکومتی و عمومی انجام می‌شوند (Sheffer, 2003: 173-174).

گملن^۲ بین سه راهبرد مختلف به‌کارگرفتن^۳ دیاپورا تمایز قائل می‌شود: در اختیارگرفتن پول‌های ارسالی،^۴ شبکه‌سازی دیاپورایی^۵ و یکپارچه‌کردن دیاپورا.^۶ منظور از شبکه‌سازی دیاپورایی، شبکه‌هایی هستند که میهن را به دیاپورا پیوند می‌دهند. راهبرد شبکه‌سازی

-
1. Communal
  2. Gamlen
  3. Engagement
  4. Remittance capture
  5. Diaspora networking
  6. Diaspora integration

دربرگیرنده فعالیت‌هایی است که کارکردهای واسطه‌ای دارند و نیز برنامه‌ها و سیاست‌هایی که تبادل دانش و سرمایه‌گذاری و کسب‌وکار را تشویق و تسهیل می‌کنند. اعضای دیاسپورا ممکن است با دسترسی بیشتر به فرصت‌های اقتصادی، سهم‌های سیاسی و منابع اطلاعاتی از راهبردهای شبکه‌ای بهره‌مند شوند. راهبرد یکپارچگی، دیاسپورا را حوزه انتخابیه‌ای می‌داند که از میهن جدا شده است. سیاست‌های مرتبط با این راهبرد شامل گسترش حقوق شهروندی از جمله حق رأی، و برگزاری نشست‌ها و دیدارهای دیپلماتیک با اعضای دیاسپورا در کشورهای میزبان آن‌هاست. چنین سیاست‌هایی به نقش‌آفرینی و نفوذ دیاسپورا در میهن مشروعیت می‌بخشند (Brinkerhoff, 2009: 80).

لاگر^۱ برای درک رابطه میان دیاسپورا و دولت میهن الگوهای مختلفی را بر می‌شمارد: الگوی بازجذب^۲ از وضعیتی حکایت می‌کند که در آن دولت فرستنده یا میهن اقدام‌های مختلفی برای آسان کردن بازگشت جمعیت دیاسپورا یا برخی اعضای آن انجام می‌دهد. در این الگو بازگشت به میهن به سود هر دو طرف است و تنها راه بدیل به شمار می‌رود. الگوی دیگر، الگوی قومی^۳ است. در این الگو، دیاسپورا دوباره به میهنش متصل می‌شود تا جایگاهش را در کشور محل اقامت تقویت کند. در واقع، دیاسپورا از ارتباطاتش استفاده می‌کند تا جایگاهش را به‌عنوان یک گروه قومی ارتقا دهد و در کشور میزبان مدعی حقوق ویژه‌ای شود. الگوی بعدی، الگوی اقتصادی^۴ است که با دیاسپورا به‌عنوان منبع ارز خارجی برای میهن برخورد می‌کند. دولت میهن روابط را حفظ یا تقویت می‌کند تا پول‌های ارسالی دیاسپورا را صرف توسعه کشور کند. پس ماهیت روابط بین دولت و دیاسپورا درون بستر این واقعیت‌های اقتصادی و دستاوردهای مالی تعیین می‌شود. الگوی دیگر، الگوی سیاسی است که در آن دولت فرستنده، دیاسپورا را نیرویی مخالف می‌پندارد که باید خاموش شود، زیرا می‌تواند به حکومت آسیب بزند. این ظرفیت با وجود دولت در تبعید یا گروه‌هایی در دیاسپورا که هدفشان سرنگونی حکومت است تحقق می‌یابد. آخرین الگویی که لاگر مطرح می‌کند، الگوی ورای ملی است که حاکی از کم‌رنگ شدن مرزهای بین دولت و دیاسپورا، گسترش ملت، تبدیل شدن آن به یک ورای ملت^۵ و عادی‌سازی اجتماعی عبور از مرز است. در این الگو، دیاسپورا می‌تواند یک اجتماع، ایالت یا استان در میهن تلقی شود (Laguerre, 2006: 49-53).

1. Laguerre
2. Reincorporation
3. Ethnic model
4. Economic model
5. Transnation

هدف از سیاست‌های دیاسپورایی تأثیرگذاری هم بر سیاست‌های میهن و هم بر سیاست‌های میزبان یا نفوذ بر رویه‌های سیاسی به نیابت از میهن و جامعه دیاسپورای مقیم است. سیاست دیاسپورایی مجموعه فرایندهایی است که سیاست‌های رژیم سیاسی میزبان را به سود میهن دیاسپورا در تأثیر قرار می‌دهد و نیز بر سیاست سرزمین اصلی دیاسپورا به گونه‌ای نفوذ می‌کند که به سود دیاسپورا و کشور میزبان باشد (Laguette, 2006: 15-16). گروه‌های دیاسپورا که گاهی در قالب لابی عمل می‌کنند، می‌توانند به‌عنوان میانجی میان کشور میزبان و میهنشان عمل کنند و نیز به‌عنوان واسطه میان جامعه دیاسپورا و کشور میزبان. آنچه به‌شکل معمول به قدرتمندی بیشتر این لابی‌ها می‌انجامد میزان جمعیت جامعه دیاسپورا نیست، بلکه منابع مالی و میزان سازماندهی آنهاست (Laguette, 2006: 87, 89). اعضای یک جامعه مرفه دیاسپورا می‌توانند منابع مالی بیشتری به ارمغان بیاورند؛ بنابراین دسترسی آنها به بخش‌های قدرتمند کشور میزبان آسان‌تر می‌شود و استعداد، تیزبینی و فداکاری که برای توسعه کشور لازم است، بیشتر مهیا می‌شود (Patterson, 2006: 1892).

چنان‌که ملاحظه شد گروه‌های دیاسپورایی می‌توانند نقش‌های مهمی در سیاست داخلی و خارجی کشور میزبان و میهن خود ایفا کنند. کیفیت و قدرت این نقش‌آفرینی تا اندازه زیادی بستگی به چگونگی سازماندهی جامعه دیاسپورایی و رویکرد دولت میزبان یا میهن در برابر آنها دارد. دیاسپورا می‌تواند به نیابت از هر کدام از این دولت‌ها نزد دیگری عمل کند و بر روابط آنها تأثیر بگذارد و منافع خاص خود را در جریان این روابط تقویت کند. وجود گروه‌های قدرتمند دیاسپورایی ظرفیت مهمی است که هم می‌تواند مورد بهره‌برداری میهن آنان قرار گیرد و هم به پیشبرد سیاست‌های کشورهای میزبان کمک کند.

سابقه حضور ارمنی‌ها در روسیه

حضور ارمنی‌های در روسیه سابقه‌ای طولانی، به اندازه چند سده دارد. اما فروپاشی اتحاد شوروی برای ارمنی‌های روسیه از نظر اهمیت یافتن مسائل هویتی نقطه عطفی بوده است. ارمنی‌های روسیه جمعیتی یکدست نیستند؛ بنابراین میزان مشارکتشان در سازمان‌ها و فعالیت‌های دیاسپورایی با توجه به درجه یکپارچگی شان در جامعه میزبان و چگونگی ارتباطشان با کشور ارمنستان با یکدیگر متفاوت است. در ادامه نوشتار با پیشینه حضور ارمنی‌ها در روسیه و فعالیت‌ها و جایگاهشان در روسیه امروز آشنا می‌شویم.

مشهور است که سابقه حضور ارمنی‌ها در روسیه به دوران حکومت روس‌های کی‌یف در سده‌های یازدهم و دوازدهم بر می‌گردد. تجمع ارمنی‌ها و ایجاد اقامتگاه‌های آن‌ها در روسیه به حمله‌های متعدد به آن‌ها و پراکنده شدنشان از زادگاهشان در دوره‌های مختلف به‌ویژه در سده‌های نوزدهم و بیستم و پررنگ شدن نقش ژئوپلیتیکی روسیه در منطقه و شکل‌گیری طبقه بازرگانان ارمنی به‌عنوان قشری اجتماعی از قرن هفدهم بر می‌گردد (Минасян, 2018: 6-7). شکل‌گیری جامعه بزرگ ارمنی در روسیه مدرن در سال ۱۶۶۰ هنگامی آغاز شد که بازرگانان ارمنی جلفای نو که نمایندگان تاجران ارمنی در ایران و هند بودند، می‌خواستند تجارتشان را با روسیه افزایش دهند. در سال ۱۶۶۷ موافقت‌نامه‌ای بین بازرگانان ارمنی و حاکم روسیه امضا شد. این توافق انحصار فروش کالاهای خاص ایرانی به‌ویژه ابریشم را در روسیه به ارمنی‌ها واگذار کرد. آن‌ها همچنین حق استفاده از قلمرو روسیه را برای انتقال کالاهای تجاری بین کشورهای شرقی و غربی به‌دست آوردند. تا اواخر قرن هفدهم، ارمنی‌ها یک کارخانه دباغی هم در مسکو ساختند. خیلی زود فرصت‌هایی بیش از تجارت برای ارمنی‌ها در روسیه فراهم شد. آن‌ها در مشاغل دیپلماتیک در روسیه به کار گرفته شدند. در سال ۱۷۱۶ کلیسای ارمنی در روسیه به‌صورت رسمی از سوی دولت شناسایی شد و یک مطران در آستراخان مستقر شد. ارمنی‌ها از خدمت در ارتش معاف بودند و آزادی مذهبی داشتند و به آن‌ها اجازه تأسیس مدرسه و چاپ کتاب داده شده بود. این آزادی‌ها در دوره‌هایی که تزارها سیاست روسی‌سازی را دنبال می‌کردند تا اندازه‌ای محدود می‌شد (Bournoutian, 2006: 236-237).

بعدها هم ارمنی‌ها به‌دلیل نقش مهمشان در اقتصاد امپراتوری روسیه، امتیازهای تجاری ویژه‌ای از پتر کبیر، کاترین کبیر و پل اول گرفتند. دولت روسیه علاوه بر امتیازهای اقتصادی، امتیازهای حقوقی هم به اجتماع‌های ارمنی می‌داد (Минасян, 2018: 7-8). در دوره کاترین کبیر جوامع ارمنی روسیه پیشرفت زیادی کردند. در این دوره مراکز ارمنی‌نشین جدیدی در امپراتوری روسیه شکل گرفت که خودمختاری زیاد و شوراهای محلی خود را داشتند. در این دوران، ارمنی‌ها به مشاغل مهم اداری، نظامی و دیپلماتیک منصوب شدند و در مسکو و سن پترزبورگ کلیساهایی ساختند. مدرسه زبان‌های شرقی مسکو هم در همین دوره از سوی خانواده لازاریان تأسیس شد (Bournoutian, 2006: 238).

در نیمه دوم قرن نوزدهم به‌دلیل سخت‌تر شدن شرایط ارمنی‌ها در عثمانی بسیاری از آن‌ها به قفقاز پناه آوردند. موج بعدی پناهجویان در آغاز قرن بیستم در جنوب روسیه مستقر شدند

(Minaşyan, 2018: 8). روابط با روسیه جایگاهی مهم در نوشته‌های روشنفکران ارمنی قرن نوزدهم داشت؛ افرادی مانند میکائیل نعلبندیان، هوانس تومانیان و خاچاطور آبویان که خود آگاهی ملی را بیدار کردند. رویدادهای اواخر دوره عثمانی و سرازیر شدن ارمنی‌ها به قفقاز در پی آن و برقراری حکومت بلشویکی در آنجا بر نقش روسیه به عنوان ضامن بقای فیزیکی این ملت بار دیگر تأیید کرد. ارمنی‌ها در قفقاز برخلاف عثمانی، امنیت و تحرک اجتماعی بیشتری داشتند. بیشتر شهرنشین بودند و با جهان خارج ارتباط داشتند. ارتباط آن‌ها با فرهنگ غربی به وسیله محافل روشنفکران روس برقرار شد و در پیدایش ایده ملی مدرن ارمنی نقشی مهم داشتند. تغلیس و باکوی قرن نوزدهم به مراکز رنسانس فکری ارمنی تبدیل شدند. ایستار مثبت ارمنی‌ها در برابر روس‌ها تا اندازه‌ای وامدار میراث مشترک مسیحی و قرارداد تصویر روس‌های اروپایی خردمند در مقابل ترک‌های آسیایی در ذهنیت آن‌ها بود (Mirzoyan, 2010: 22-23).

ارمنی‌ها در اتحاد شوروی

حزب داشناک که در سال ۱۸۹۰ تأسیس شد در سال‌های ۱۹۱۸ تا ۱۹۲۰ در جایگاهی قرار گرفت که زندگی ارمنی‌های قفقاز را تدبیر می‌کرد (Aghajari and Mazinani, 2014: 1). در دوران جنگ سرد حزب داشناک که در سال‌های ۱۹۱۸ تا ۱۹۲۰ بر ارمنستان حکومت می‌کرد، منتقد اتحاد شوروی بود. حزب رامکاواری نگرش مثبت و تحسین‌آمیزی نسبت به اتحاد شوروی داشت. تا اواخر دهه ۱۹۷۰ حزب داشناک هم از موضع انتقادی خود دست کشید و روسیه را به عنوان یک حامی ضروری پذیرفت. به همین دلیل، این احزاب چندان مشتاق فروپاشی اتحاد شوروی نبودند (Pattie, 1999: 11). در طول دوران اتحاد شوروی ارمنستان از نظر سطح تحصیلات جمعیت و میزان صنعتی شدن به یکی از پیشرفته‌ترین جمهوری‌های اتحاد شوروی تبدیل شد. ارمنستان در دهه ۱۹۸۰ به «دره سیلیکون» شوروی تبدیل شد و در زمینه مهندسی الکترونیک، مکانیک و شیمی پیشرفت زیادی کرد. سرمایه انسانی ارمنستان شوروی بسیار توسعه یافته بود و بیشتر شاخص‌های اجتماعی مانند میانگین طول عمر و نرخ باسوادی در وضعیت مطلوبی قرار داشتند (EV Consulting, 2009: 3-4).

از زمان استقرار حکومت اتحاد شوروی در ارمنستان تا پایان جنگ جهانی دوم، تعامل بین ارمنستان شوروی و دیاسپورای ارمنی در سایر کشورها کم بود. در طول جنگ سرد تعامل بین ارمنستان شوروی و دیاسپورا تا اندازه زیادی - اما نه به شکل انحصاری - در امتداد خطوط

ایدئولوژیک جریان داشت. با این حال، با وجود شکاف‌های جنگ سرد موارد همکاری میان ارمنستان و دیاسپورا کم نبود. از نیمه دهه ۱۹۶۰ حکومت اتحاد شوروی سیاست بهبود روابط با دیاسپورای ارمنی در سطح جهان را در پیش گرفت و به ارمنی‌ها اجازه داد یادبود روز ۲۴ آوریل را برگزار کنند. شمار گردشگران ارمنی که به ارمنستان شوروی می‌رفتند، افزایش یافت. از آن زمان گروه‌های دیاسپورایی فهمیدند استقلال ارمنستان رؤیایی است که آینده‌ای ناشناخته دارد؛ بنابراین فعالیت‌های دیاسپورا بر حفظ هویت ملی و قومی متمرکز شد. در سال ۱۹۶۴، نهادی دولتی به نام «کمیته روابط فرهنگی با ارمنی‌های دیاسپورا» در جمهوری شورایی ارمنستان ایجاد شد. در آن دوره، دیاسپورا به دو بخش بزرگ تقسیم می‌شد: گروه‌هایی که خارج از ارمنستان اما در داخل اتحاد شوروی بودند و گروه‌هایی که در خاورمیانه، اروپا و آمریکای شمالی و آمریکای لاتین زندگی می‌کردند. کمیته یادشده گروه دوم را مد نظر داشت که دیاسپورای واقعی تلقی می‌شدند (Policy Forum Armenia, 2010: 7-9).

ملیت‌های مختلف اتحاد شوروی با شعار «دوستی ملل»^۱ به هم‌زیستی مسالمت‌آمیز تشویق می‌شدند. ملیت از محتوای تهدیدکننده سیاسی خالی و به شکلی محدود شده بود که دربرگیرنده زبان و ترتیبات داخلی محدودی بود. شعرهای حماسی، رقص و موسیقی فولکلور و رسم‌های ملی به‌عنوان «جاذبه خانواده ملت‌های شوروی» گرامی داشته می‌شدند. از آنجا که ایده دوستی ملل نیازمند آشنایی ملیت‌های مختلف شوروی با فرهنگ و هنر یکدیگر بود، رویدادهای گوناگونی برای معرفی آن‌ها به یکدیگر برگزار می‌شدند. در زمان شوروی، ارمنی‌ها در روسیه بخشی از دیاسپورا به شمار نمی‌رفتند و خودشان هم چنین درکی از خود نداشتند. در سراسر اتحاد شوروی، به سبب سیاست ملیت‌های آن، امکان یادگیری زبان ارمنی وجود داشت، همچنین فرصت‌های زیادی برای سفر به جمهوری شورایی ارمنستان (Cavoukian, 2013: 711-714). در دوران اتحاد شوروی، زندگی ارمنی‌های روسیه در قالب اجتماع‌ها و سازمان‌های ارمنی تقریباً وجود نداشت و به «خانه فرهنگ ارمنستان شوروی» در مسکو محدود می‌شد که میزبان برنامه‌های رقص و موسیقی و تئاتر ارمنی بود (Oussatcheva, 2001: 9).

ارمنی‌ها در روسیه پسا فروپاشی

شاید بتوان گفت که با فروپاشی اتحاد شوروی، تاریخ جدید ارمنی‌ها در روسیه آغاز شد. از سال ۱۹۸۸ ارمنی‌های مسکو مشارکت فعالی را در زندگی سیاسی آغاز کردند که مرکز آن

1. Дружба Народов

وضعیت ارمنستان و قره‌باغ کوهستانی بود. در طول سال‌های ۱۹۸۸ تا ۱۹۹۰ موج بزرگ تازه‌ای از پناهجویان ارمنی به سوی روسیه روانه شدند که بخش بزرگی از آن‌ها جمهوری آذربایجان می‌آمدند. در دهه ۱۹۹۰ جریان مهاجران ارمنی به دلیل بدتر شدن وضعیت اقتصادی، این بار از ارمنستان و گرجستان ادامه یافت (Minajian, 2018: 10).

بسیاری از ارمنی‌هایی که پس از سال ۱۹۸۸ به روسیه مهاجرت کرده‌اند با مشکلات مربوط به اقامت، اجازه کار و تهدیدهای جانی روبه‌رو بوده‌اند، اما در بین مهاجران پس از پرسترویکا گروهی هم هستند که در آن سوی طیف قرار می‌گیرند. آن‌ها تاجران و صاحبان کسب‌وکارهایی هستند که از نفوذ سیاسی هم برخوردارند و به بخشی از طبقه الیگارش در روسیه تبدیل شده‌اند. می‌توان از بین آن‌ها میلیونرها و میلیاردرهایی مانند دانیل خاچاطوراف، روبن وارطانیان، ساموئل کاراپتیان، لوان هاروتونیان و آرا آبراهامیان را نام برد. این گروه از ارمنی‌های روسیه هستند که به فعالیت‌های دیاسپورایی و اقدام‌های بشردوستانه در ارمنستان و روسیه مشغول شده‌اند. آن‌ها در روسیه به لابی‌گری برای تأمین منافع اقتصادی خود مشغول هستند. از فعالیت‌های خیریه آن‌ها می‌توان به برگزاری مراسم ازدواج برای هفتصد زوج در قره‌باغ توسط لوان هارپتیان در سال ۲۰۰۸ و اهدای دو هزار دلار به هر یک از فرزندان آن‌ها توسط وی و روبن وارطانیان اشاره کرد. ساموئل کاراپتیان در سال ۲۰۰۸، ۱۵ میلیون دلار به بنیاد هایستان کمک کرد. گفته می‌شود که فعالیت‌های بشردوستانه ارمنی‌های روسیه بیشتر دربرگیرنده رویدادهای بزرگی است که جنبه تبلیغاتی آن قوی است و کمتر با دغدغه توسعه کشور انجام می‌شود (Cavoukian, 2013: 714).

گام‌های تعیین‌کننده برای وحدت ارمنی‌های روسیه در آستانه قرن بیست و یکم برداشته شد. در نخستین کنفرانس «ارمنستان و دیاسپورا» در سال ۱۹۹۹ بود که رهبران جامعه ارمنی روسیه به فکر تأسیس یک سازمان افتادند. در نتیجه، اتحادیه ارمنی‌های روسیه تأسیس شد که می‌توان آن را واکنشی به تلاش‌های دولت ارمنستان برای گسترش روابطش با دیاسپورا به شمار آورد (Cavoukian, 2013: 717). در ژوئن ۲۰۰۰ در مسکو گردهمایی نمایندگان جامعه ارمنی فدراسیون روسیه برگزار و تصمیم گرفته شد اتحادیه ارمنی‌های روسیه^۱ (از این پس اتحادیه) تأسیس شود. آرا آبراهامیان نیز به‌عنوان اولین رئیس آن انتخاب شد. با تأسیس این اتحادیه، دوران جدیدی از زندگی جامعه ارمنی روسیه، فرایند تحکیم روابط بین دولت‌های روسیه و ارمنستان و برقراری ارتباط بین دیاسپورای ارمنی و میهن تاریخی آغاز شد. این گام در وحدت

جامعهٔ ارمنی روسیه اهمیت زیادی داشت. فعالیت‌های این اتحادیه هدف سازماندهی ارمنی‌های روسیه را به منظور حفظ هویت، فرهنگ، زبان و باورهای ملی، فراهم کردن کمک چندبعدی برای میهن، احیای اقتصاد میهن و تقویت روابط میان دولت‌های روسیه و ارمنستان دنبال می‌کرد. در نتیجه فعالیت‌های اتحادیهٔ ارمنی‌های روسیه، دانشگاه روسی‌ارمنی و مرکز زبان روسی در ایروان تأسیس شد. سازمان دیگری که نقش مهمی در بین دیاسپورای ارمنی روسیه ایفا می‌کند، انجمن همکاری تجاری روسی‌ارمنی^۱ است که هدف اصلی آن عمق‌بخشیدن به ارتباط‌های بین دایره‌های کسب‌وکار ارمنستان و روسیه و ایجاد فضای مطلوب‌تر برای گسترش روابط اقتصادی متقابل بین دو کشور است (Кардумян, 2008: 167-169).

اتحادیه به فقرا و کهنه‌سربازان ارمنی جنگ جهانی دوم کمک می‌کند و بین سازمان‌های مردم‌نهاد ارمنی‌های و دولت روسیه نقش میانجی بازی می‌کند. اتحادیه به‌جای لابی‌گری از ارتباط‌های شخصی با نخبگان سیاسی روس برای حل مشکلات و تحقق هدف‌هایش بهره می‌برد. اتحادیه، وظیفهٔ حمایت از پیشرفت کسب‌وکارهای ارمنی در روسیه را وظیفهٔ خود می‌داند و می‌کوشد سیاست‌مداران روس را به سوی سیاست‌های صحیح در این باره هدایت کند. اتحادیه، خود را سازمانی غیرسیاسی جامعهٔ مدنی می‌داند و حمایت از انتخاب دوبارهٔ ولادیمیر پوتین را موضعی سیاسی نمی‌پندارد، چون آن را در راستای حمایت از کشور قوی و باثبات روسیه قرار می‌دهد (Cavoukian, 2013: 718). اتحادیه، سازمان‌های ارمنی را از سراسر روسیه با هم متحد کرده است و شاخه‌های منطقه‌ای آن هر روز بیشتر می‌شوند. یکی از فعالیت‌های اصلی اتحادیه و شعبه‌های آن گسترش ارتباط‌های درون جامعهٔ ارمنی است. فعالیت‌های دیگر آن شامل ساخت و مرمت کلیساها، ساخت سنگ‌های یادبود، تأسیس مدرسه و مراکز فرهنگی و حفظ سنت‌های ملی و ارزش‌های فرهنگی است. اتحادیه به برگزاری کنفرانس‌ها و گرامیداشت رویدادهای تاریخی، جشن‌های ملی و روزهای یادبود اقدام می‌کند (Косян, 2019: 65-66).

در فدراسیون روسیه، انجمن‌های آموزشی ارمنی هم وجود دارد، مانند جامعهٔ ارمنی دانشگاه دولتی روابط بین‌الملل مسکو.^۲ چنین تشکلهایی ماهیت فرهنگی و پرورشی دارند و هدفشان حفظ هویت ارمنی، سازماندهی زندگی جمعی و تقویت روابط ارمنی‌ها و روس‌ها است. در فوریهٔ ۲۰۱۰، مجمع سازمان‌های ارمنی مسکو^۳ برای همبستگی این سازمان‌ها و

1. Ассоциация Яроссийско-Армянского Делового Сотрудничества

2. МГИМО

3. Форум армянских организаций Москвы (ФАОМ)

هماهنگ کردن فعالیت‌های آن‌ها تأسیس شد (Minaşyan, 2018: 12). مجمع سازمان‌های ارمنی مسکو می‌خواهد تأثیر سازمان‌های ارمنی بر زندگی ارمنی‌های روسیه بیشتر باشد. این مجمع همچنین تلاش می‌کند روابطش با جوامع ارمنی کشورهای دیگر را گسترش دهد (Antonjan, 2017: 13).

در فدراسیون روسیه مراکز فرهنگی ارمنی بی‌شماری فعالیت می‌کنند، مانند تئاتر ارمنی مسکو که سفارت ارمنستان در روسیه آن را بنیان نهاده است. تاریخ ارمنستان و زبان ارمنی در مدرسه‌هایی با عنوان «خانه فرزندان ارمنستان» و در کلیساهای ارمنی مسکو و شهرهای دیگر نیز آموزش داده می‌شود. کلیسای مرسلای ارمنی در روسیه، اجتماع‌های ارمنی را علاوه بر روسیه، در اوکراین، مولداوی، ازبکستان، لتونی و روسیه سفید نیز پوشش می‌دهد. در دوران پساشوروی تعدادی کلیسا به کلیسای مرسلای ارمنی برگردانده شده‌اند. اکنون در جامعه ارمنی روسیه بیش از سی کلیسا و عبادتگاه وجود دارد (Minaşyan, 2018: 12-13). هویت ارمنی ماهیتی مذهبی دارد. کلیسای مرسلای ارمنی به عنوان نهادی اجتماعی نقش تعیین‌کننده‌ای در اجتماع‌های ارمنی در سراسر دنیا ایفا می‌کند. کلیسای ارمنی همواره از حفظ سنت‌ها و زبان مادری حمایت کرده است، نه برای تأکید بر بیگانگی بودن، بلکه با باور به اینکه جامعه دیاسپورا معنای خود را در فرایند تعامل فعال با جامعه میزبان می‌یابد و بروز می‌دهد (Galikyan, 2018: 620). کلیسای مرسلای ارمنی در روسیه دو اسقفیه^۱ دارد. اسقفیه روسیه و نخجوان نوی کلیسای مرسلای ارمنی در سال ۱۹۶۶ به فرمان جاثلیق وازگن اول تأسیس شد. اسقفیه جنوب روسیه هم در سال ۱۹۹۸ تأسیس شد که مرکز آن در کراسنودار است (Ter-Matevosyan and Others, 2017: 69).

جنوب روسیه همواره از مراکز اصلی تجمع ارمنی‌ها در خارج از ارمنستان بوده است. در نیمه دهه ۱۹۲۰ نزدیک به ۹۰ درصد از ارمنی‌های روسیه در کلان‌منطقه جنوب زندگی می‌کردند. بعدها این درصد کاهش یافت و در پایان دوره اتحاد شوروی به حدود ۷۰ درصد رسید. در طول یک دهه پس از فروپاشی، شمار ارمنی‌های روسیه دو برابر شد که هنوز بیش از نیمی از آن‌ها در کلان‌منطقه جنوب زندگی می‌کنند و این منطقه بزرگ‌ترین مرکز ارمنی‌نشین در خارج از ارمنستان است (Savelyeva, 2016: 49). ۲۴ درصد از ارمنی‌های روسیه در کراسنودار، ۱۳ درصد در استاوروپل، ۱۱ درصد در مسکو و ۱۰ درصد در روستوف زندگی می‌کنند. در مجموع نزدیک به ۵۵ درصد آن‌ها در قفقاز شمالی ساکن هستند (Щербинина, 2010: 75).

بسیاری از کارشناسان، به ظرفیت اقتصادی بالای جامعه ارمنی باور دارند، اما این سرمایه هنوز در جمهوری ارمنستان حضور ضعیفی دارد و بیشتر به شکل ارسال پول به طور فردی ظاهر می شود. برای یافتن دلیل های تفاوت جوامع ارمنی در روسیه و غرب باید توجه کرد که ترکیب دیاسپورا در روسیه بسیار متنوع است و گروه هایی را در بر می گیرد که از مناطق مختلف اتحاد شوروی مهاجرت کرده اند. دیاسپورای ارمنی روسیه صرف نظر از جمعیت زیادش برای لابی گری و حفاظت از منافعش ظرفیتی آشکار ندارد. تأمین مالی اتحادیه ها و انجمن های عمومی ارمنی های در روسیه سازمان نیافته و نامرتب است و از نظر کیفی با سازوکارهای تأمین مالی دیاسپورای ارمنی در ایالات متحد، فرانسه، ایران، آرژانتین و کشورهای دیگر تفاوت زیادی دارد. برخلاف سازمان های دیاسپورای ارمنی در ایالات متحد که فرایند انتخاب رؤسای آنها جدی و شفاف است، در روسیه به طور معمول نمایندگان کسب و کارهای بزرگ، این سازمان ها را رهبری می کنند که بیشتر به وجهه این سمت توجه دارند. هیچ کدام از این سازمان ها در روسیه مؤسسه هایی ندارند که آماری در مورد میزان مشارکت ارمنی ها در زندگی جمعی تهیه کنند. اما آمارهای به دست آمده به وسیله شبکه های اجتماعی نشان می دهد بیش از ۸۰ درصد ارمنی های روسیه در این سازمان ها مشارکت ندارند و تنها ۳۰ درصد آنها در رویدادهای فرهنگی جامعه ارمنی در سراسر روسیه حاضر می شوند و مشارکت جوانان در زندگی جمعی دیاسپورا هم نزدیک به ۳۰ درصد است. از سوی دیگر، جامعه ارمنی روسیه بیشتر در معرض جذب در جامعه میزبان است که ازدواج با اقوام دیگر نیز آن را تشدید می کند. (Антонян, 2017: 14).

ارمنی های مسکو تفاوت های زیادی با یکدیگر دارند و می توان آنها را به چند گروه مختلف تقسیم کرد: گروه اول آن هایی هستند که از جمهوری ارمنستان آمده اند، روابطشان را با کشورشان حفظ کرده اند و اهمیت زیادی برای زبان و سنت های ارمنی قائل هستند و همگی به زبان ارمنی صحبت می کنند؛ گروه دوم ارمنی های قفقاز (غیر از ارمنستان) هستند. آنها بیشتر هویت قفقازی دارند و ترجیح می دهند به روسی صحبت کنند؛ گروه سوم، آن هایی هستند که از آسیای مرکزی به مسکو رفته اند و هویت ارمنی شان ضعیف تر است و ذهنیتی بین المللی دارند و بیشتر به روسی حرف می زنند. ارمنی هایی که از بخش های اروپایی اتحاد شوروی و شهرهای دیگر روسیه آمده اند هم درصد کمی را تشکیل می دهند. اما ارمنی های بومی ارمنی هایی هستند که در مسکو به دنیا آمده اند یا برای بیش از بیست سال در آنجا زندگی کرده اند. تنها شمار کمی از آنها ارمنی می دانند و هویت ارمنی در نتیجه رویدادهای پس از فروپاشی به تدریج برای آنها مهم شده است.

این ارمنی‌های روس‌زبان حتی از مسکویی‌های روس سطح تحصیلات بالاتری دارند. آن‌ها برخلاف ارمنی‌هایی که از دهه ۱۹۹۰ به روسیه آمده‌اند، بیشتر در بخش‌های علمی، آموزشی و فرهنگی مشغول به کار هستند. اما مهاجران جدید به‌طور معمول در بخش‌های تجارت، حمل‌ونقل، ارتباطات، صنعت و ساخت‌وساز کار می‌کنند. مهاجران جدید برخلاف ساکنان قدیمی ارمنی مسکو بیشتر در بخش خصوصی کار می‌کنند (Galkina, 2006: 186-188). از میان ارمنی‌تبارهایی که دیگر بومی روسیه تلقی می‌شوند و به‌طور کامل در جامعه روسیه جذب شده‌اند می‌توان به گارگین توسونیان، رئیس انجمن بانک‌های روسیه؛ سرگی لاوروف، وزیر امور خارجه روسیه؛ گنادی ملکیان، معاون بانک مرکزی روسیه؛ مارگریتا سیمونیان، رئیس شبکه آرتی و میخائیل میروشستین، نخست‌وزیر روسیه و آرتور چلنگراف، نماینده دوما از حزب روسیه متحد اشاره کرد (Gradator, 2020; Rusarminfo, 2016).

جغرافیای گسترده روسیه عامل دیگری است که جوامع ارمنی را دور از هم نگه می‌دارد و بر وحدت و سازماندهی آن‌ها تأثیری منفی دارد. این جوامع پراکنده به‌طور معمول ارتباط کمی با یکدیگر دارند و در معرض ادغام‌شدن در جامعه میزبان هستند. ایستار دوستانه روس‌ها نسبت به آن‌ها در طول تاریخ و تفکر دوستی ملت‌ها در دوره اتحاد شوروی نیز سبب شده است که ارمنی‌های روسیه در برابر ادغام در جامعه میزبان کمتر واکنش نشان دهند و کمتر نگران باشند (Ter-Matevosyan and Others, 2017: 75).

جمهوری ارمنستان و ارمنی‌های روسیه

نقش مهم دیاسپورا در ارمنستان واقعیتهای شناخته شده است. دولت ارمنستان در نیمه دهه ۱۹۹۰ فرایند خصوصی‌سازی شرکت‌های دولتی را به‌عنوان بخشی از بسته گذار به اقتصاد بازار آغاز کرد. تا سال ۱۹۹۹ بیش از نیمی از سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی صرف خرید این شرکت‌ها شده بود و دیاسپورای ارمنی محرک اصلی این سرمایه‌گذاری بودند. آن‌ها یا خودشان خریدار بودند یا شرکت‌های خارجی را که در آن‌ها پست‌های اجرایی داشتند به این سرمایه‌گذاری تشویق می‌کردند. تخمین زده می‌شود که در سال‌های ۱۹۹۴ تا ۲۰۰۴، ۶۹ درصد از سرمایه‌گذاران خارجی در اقتصاد ارمنستان دارای نوعی پیوند با دیاسپورای ارمنی بوده‌اند. روسیه، ایالات متحد و ایران، بزرگ‌ترین مبادی سرمایه‌گذاری‌ها بودند. بیشتر این سرمایه‌ها در بخش گردشگری، فناوری ارتباطات و اطلاعات، سنگ‌های قیمتی و جواهر، فراوری مواد غذایی، پوشاک و ساخت‌وساز جذب شد (Gevorkyan, 2016).

ویژگی راهبردی روابط میان روسیه و ارمنستان نه تنها در قالب همکاری، بلکه در قالب همگرایی در حوزه اقتصاد و امنیت هم ظهور کرده است. این گرایش پایه عمیقی دارد، زیرا تغییر آرایش سیاسی داخلی در هیچ یک از دو کشور تاکنون تأثیر چندانی بر این روابط نگذاشته و اتحاد راهبردی دو کشور پابرجا مانده است. در دوره پاشینیان، همکاری میان روسیه و ارمنستان در سطح بی سابقه‌ای قرار گرفته است (Gegamyan and Druzhie, 2019: 3-11). یکی از اولویت‌های سیاست خارجی ارمنستان، روابط اقتصادی با روسیه است. در زمینه اقتصاد و تجارت با تلاش‌های کمیسیون بین دولتی همکاری اقتصادی بین جمهوری ارمنستان و فدراسیون روسیه موفقیت‌های زیادی به دست آمده است. حجم تجارت میان روسیه و ارمنستان گرایش آشکاری به افزایش دارد. روسیه از سرمایه‌گذاران اصلی در حمل و نقل، ارتباط‌های مخابراتی و بخش بانکی اقتصاد ارمنستان است. روسیه در بخش انرژی حرارتی ارمنستان نیز جایگاه مهمی دارد (Matevosyan, 2015: 218).

در ارمنستان، روسیه به دلیل بدهی‌های زیاد دولت این کشور دارایی‌های راهبردی زیادی را از آن خود کرده است. یکی از نمونه‌های آن نیروگاه برقی اتمی است که به منظور تسویه بدهی ۴۰ میلیون دلاری ارمنستان، به روسیه واگذار شد (Tsygankov, 2005: 146). مدیریت مالی نیروگاه اتمی متسامور ارمنستان هم به دلیل پرداخت نکردن ۳۲ میلیون دلار بهای سوخت هسته‌ای به شرکت روسی یوای اس واگذار شد. این شرکت به تدریج کنترل کامل شبکه توزیع برق ارمنستان را در اختیار گرفت (Nygren, 2008: 117). اصل تثبیت نقش روسیه به عنوان عرضه‌کننده انرژی هدایت‌کننده این اقدام‌هاست (Ebrahimi and Kheiri, 2018: 268).

روسیه در بسیاری از بخش‌های اقتصاد ارمنستان حضور پررنگ دارد. روسیه با سرمایه‌گذاری ۵۷۰ میلیون دلاری در عمل، شبکه راه‌آهن ملی ارمنستان را خریده است. استخراج بخش عمده معادن در ارمنستان را هم روسیه انجام می‌دهد. ارمنستان در سال ۲۰۱۰ با وام ۵۰۰ میلیون دلاری روسیه از بحران مالی رهایی یافت (Nixey, 2012: 5). روسیه هنوز شریک راهبردی ارمنستان است و اعتقاد بر این است که همین موضوع مهم‌ترین دلیلی بوده که ناتو - که نقش مسقیمی در مناقشه قره‌باغ ندارد - نتوانسته در این مناقشه دخالت کند و قره‌باغ را به جمهوری آذربایجان پس بدهد (Atai, 2012: 129).

روابط با روسیه هم به شکل دوجانبه و هم در چارچوب‌های چندجانبه برای ارمنستان راهبردی به شمار می‌رود. تداوم همکاری با روسیه و اتحادیه اروپا از اولویت‌های سیاست خارجی ارمنستان است که متناقض یکدیگر تلقی نمی‌شوند. در عوض باور رایج، هم‌افزایی این روابط در جهت

توسعه ارمنستان است. علاوه بر نیازهای امنیتی و نیاز به انرژی روسیه، حضور جامعه بزرگ ارمنی در روسیه، عامل مهم دیگری است که با توجه به سیاست‌های دولت ارمنستان در مورد دیاسپورا بر روابط دو کشور تأثیر مثبتی داشته است (Markarov and Davtyan, 2018: 539).

به گزارش سازمان بین‌المللی کار هر سال ۶۰ هزار نفر از ارمنستان در جست‌وجوی درآمد بیشتر و فرصت‌های اشتغال بهتر به روسیه می‌روند که بیشتر آن‌ها مردان جوان از نواحی روستایی هستند (Fleischer, 2016: 2). مهاجرت به روسیه به‌عنوان کارگر فصلی تا به امروز یکی از راه‌های مهم تأمین معاش بسیاری از خانواده‌ها در ارمنستان بوده است. بر اساس آمار رسمی، ۷۵ درصد کارگران فصلی و ۹۵ درصد مهاجران دائمی که از ارمنستان در جست‌وجوی کار خارج می‌شوند، به روسیه می‌روند. هر سال، ۲۰۰ هزار نفر از ارمنستان برای کار فصلی به روسیه می‌روند. در سال ۲۰۱۷ پول‌های ارسالی هر یک از این کارگران فصلی به‌طور میانگین ۱۴،۶ درصد افزایش یافت. عضویت ارمنستان در اتحادیه اقتصادی اوراسیا موانع جابه‌جایی نیروی کار را برطرف کرده است، بنابراین مهاجرت کاری از ارمنستان به روسیه ادامه می‌یابد. وجود این جامعه بزرگ ارمنی در باقی‌ماندن ارمنستان در مدار نفوذ سیاسی و اقتصادی روسیه نقش دارد. مقام‌های اتحادیه اروپا هم این عامل را در گرایش ارمنستان به حفظ اتحاد راهبردی با روسیه مؤثر می‌دانند. روسیه سرمایه‌داران قدرتمند ارمنی را تشویق می‌کند فعالیت اقتصادی خود را در ارمنستان افزایش دهند تا نفوذ روسیه در اقتصاد ارمنستان افزایش یابد. می‌توان حضور پررنگ سرمایه‌دار ارمنی، ساموئل کاراپتیان را به این سیاست روسیه ربط داد. به گفته دیوید پتروسیان، تحلیلگر روابط روسیه و ارمنستان، کرملین چنین سرمایه‌گذاری‌هایی را تشویق می‌کند تا جای پایش در ارمنستان محکم‌تر شود. آرا آبراهامیان باور داشت که موافقت نکردن ارمنستان با پیوستن به اتحادیه اقتصادی اوراسیا می‌توانست برای جامعه ارمنی روسیه پیامدهای امنیتی داشته باشد (Terzyan, 2019: 132-133). در سال ۲۰۱۵، شرکت روسی یوای‌اس تصمیم گرفت بخشی از دارایی‌های خود در ارمنستان، از جمله نیروگاه رازدانسکایا را به گروه تاشیر متعلق به ساموئل کاراپتیان بفروشد. این واگذاری تا پایان سال ۲۰۱۷ کامل می‌شود. تاشیر، گروهی چندوجهی دربرگیرنده دویست شرکت روسی است که در سال ۱۹۹۹ ایجاد شده است (InterRAO UES, 2017). در ارمنستان نزدیک به ۱۴۰۰ شرکت با سرمایه روسی وجود دارد که بیش از یک‌چهارم کل شرکت‌های دارای سرمایه خارجی را تشکیل می‌دهند. آرا آبراهامیان از پیوستن ارمنستان به اتحادیه اقتصادی اوراسیایی به گرمی

استقبال کرد (Terzyan, 2018: 237). روبن وارطانیان و ژرارد گافسچیان که «شرکت آبشار»^۱ را بنیان نهاده‌اند و ساموئل کاراپتیان و چند سرمایه‌دار دیگر از همکاری دولت در بالاترین سطح برخوردار بوده‌اند (Aветисян и Другие, 2013: 18).

در ارمنستان قانون تابعیت مضاعف تصویب شده است. بر اساس این قانون، افراد بالای هجده سالی که زبان ملی را بلد باشند و قانون اساسی کشور را بدانند، می‌توانند شهروندی ارمنستان را به دست بیاورند. آن‌ها می‌توانند در انتخابات رأی بدهند و وارد ارگان‌های قدرت محلی شوند. اما این شهروندان دارای تابعیت مضاعف، نمی‌توانند رئیس‌جمهور، نماینده مجلس و عضو دادگاه قانون اساسی بشوند (Kardumyan, 2008: 167). سرمایه‌داران ارمنی کشورهای دیگر که تابعیت ارمنستان را نیز دارند، اکنون مانند سایر شهروندان کشورهای عضو اتحادیه اقتصادی اوراسیایی به بازارهای روسیه دسترسی دارند و گرایش به به‌دست‌آوردن شهروندی ارمنستان در بین دیاسپورا بیشتر شده است (Gevorkyan, 2016).

به نظر می‌رسد نخبگان حاکم بر جمهوری ارمنستان به‌خوبی با ارمنی‌های ساکن در روسیه و سایر کشورهای پسا شوروی کنار می‌آیند و این در نقطه مقابل روابط دشوار جمهوری ارمنستان با دیاسپورای کلاسیک در خاورمیانه، اروپا و آمریکا است. تحلیلی رایج، این را به وجود «ذهنیت شورویایی» مشترک بین شهروندان کشورهای پسا شوروی نسبت می‌دهد. مفهومی که تعریف‌های مختلفی دارد: برای برخی به معنای علائق ایدئولوژیک رسمی است که به فداکاری شخصی، سلطه، مردانگی و ضدیت با فردگرایی اولویت می‌دادند، اما از نظر برخی دیگر دربرگیرنده سازوکارهای روانی است که شهروندان شوروی به‌وسیله آن‌ها با شکاف میان رسمی بودن نمادین شوروی و مسائل زندگی واقعی کنار می‌آمدند. منتقدان میراث اتحاد شوروی هم آن را برای توضیح رفتارهای نامطلوب مانند فساد اقتصادی به کار می‌برند. به هر حال، این ذهنیت مشترک پیامد هفت دهه زندگی در یک کشور است. ارمنی‌های روسیه از نظر فرهنگی و زبانی به ارمنی‌های ارمنستان نزدیک‌تر هستند. «ذهنیت شورویایی» هنوز برای توضیح روابط خوب ارمنی‌های روسیه با جمهوری ارمنستان به کار می‌رود. حتی روحانیان ارمنی که دست‌کم در نظر باید بیشترین دشمنی را با میراث مشترک شورویایی داشته باشند، از پیوندهای به جا مانده از شوروی به‌عنوان چسبی که جوامع ارمنی را به هم پیوند می‌دهد، یاد می‌کنند (Cavoukian, 2013: 709-716).

به‌طور منطقی می‌توان گفت که ظرفیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دیاسپورا می‌تواند در

روابط بین دو دولت نقش مهمی ایفا کند. به گفته باگراتیان، اقتصاددان ارمنی و نخست‌وزیر پیشین ارمنستان، دیاسپورای ارمنی در روسیه صاحب سرمایه‌ای به ارزش ۲۵ تا ۳۰ میلیارد دلار است. به باور او، آن‌ها در اقتصاد روسیه ۸ تا ۱۰ میلیارد دلار و در بهترین حالت در ارمنستان تا ۵۰ میلیارد دلار سرمایه‌گذاری کرده‌اند. به نظر می‌رسد این وضعیت هم دلیل‌های عینی و هم دلیل‌های ذهنی دارد. نخستین آن‌ها جذاب‌نبودن ارمنستان برای سرمایه‌ خارجی به دلیل وجود خطرهای مربوط به هزینه زیاد حمل‌ونقل، کوچک‌بودن بازار، نبود مرز مشترک با روسیه، فساد اقتصادی و سازگار نبودن ساختار صنایع کشور با منافع ارمنی‌ها در روسیه و مانند آن است. از دلیل‌های ذهنی می‌توان به ویژگی مبتنی بر روابط شخصی فعالیت‌های سرمایه‌گذاری محفل‌های دیاسپورا در ارمنستان اشاره کرد که خطرها را به دلیل نبود ضمانت دولت‌ها افزایش می‌دهد. این می‌تواند سبب بی‌اعتمادی دیاسپورا به ساختارهای قانونی کشور و هدایت سرمایه آن‌ها به کشورهای دیگر یا بخش‌های غیرراهبردی اقتصاد ارمنستان شود. در واقع، شرایط در ارمنستان به این دلیل بدتر بوده است که تاکنون سرمایه اصلی در دست گروه‌های الیگارشی بوده است که نمی‌دانستند چگونه باید از ظرفیت دیاسپورا برای توسعه اقتصادی بهره برد. پس اتفاقی نیست که دیاسپورا نسبت به چشم‌انداز فعالیت اقتصادی در میهن بدبین بوده است. آشکار است که صرف نظر از علاقه محافل دیاسپورای ارمنی به فعالیت اقتصادی در میهنشان، فضای اقتصادی ارمنستان در کل هنوز برای آن‌ها جذاب نیست. برای آینده سرزمین فقیر از منابع در محاصره ارمنی‌ها، مسئله این است که همبستگی ملی تا چه اندازه می‌تواند سبب جذب سرمایه‌های دیاسپورا شود (Аветисян и Другие, 2013: 17-19).

نتیجه

ارمنی‌های از اقوام تأثیرگذار بر اقتصاد و سیاست و فرهنگ روسیه در سده‌های گذشته به‌ویژه از اواخر دوران تزاری تا پایان دوران اتحاد شوروی بوده‌اند. با فروریختن دیوار آهنین و استقلال ارمنستان، از یک سو جمعیت ارمنی‌های در روسیه به دلیل مهاجرت در جست‌وجوی فرصت‌های شغلی و درآمد بیشتر و برای فرار از ناآرامی و جنگ افزایش یافت. از سوی دیگر، فرصتی برای درگیر شدن ارمنی‌های روسیه در فعالیت‌های دیاسپورایی از نوعی که جوامع ارمنی در کشورهای دیگر از مدت‌ها پیش آغاز کرده بودند، فراهم شد.

با وجود اینکه ارمنی‌های روسیه هنوز جمع یکدستی نیستند و هنوز ارسال پول به شکل انفرادی مهم‌ترین شکل مشارکت آن‌ها در میهن است، اما سازماندهی آن‌ها از بالا و توسط

نخبگان اقتصادی این جامعه برای تأثیرگذاری بیشتر بر جوامع میزبان و میهن، نزدیک به دو دهه پیش آغاز شده است. ساختارها و فرهنگ سیاسی کشور میزبان بر ساختار و سازوکار عملکرد این سازمان‌ها تأثیرگذار است و به تمایز بیشتر آن‌ها با سازمان‌های ارمنی در غرب می‌انجامد.

سازمان‌های ارمنی در روسیه بیشتر درگیر حل مشکلات مهاجران ارمنی در کشور میزبان هستند، مهاجرانی که پس از فروپاشی به روسیه وارد شده‌اند و تعدادشان به‌طور دائم افزایش می‌یابد به حمایت‌های این سازمان‌ها نیازمندند. لابی‌گری برای حفظ منافع شرکت‌ها و کسب‌وکارهای ارمنی در روسیه هدف مهم دیگری است که آن‌ها دنبال می‌کنند. دولت روسیه هم سرمایه‌داران ارمنی مقیم روسیه را تشویق به حضور بیشتر در اقتصاد ارمنستان می‌کند. بنابراین آن‌ها از بازیگران مهم در روابط دو کشور هستند که دولت ارمنستان هم تعامل آسان‌تری با آن‌ها در مقایسه با دیاسپورای ارمنی در غرب دارد. حضور پرجمعیت‌ترین جامعه ارمنی خارج از مرزهای ارمنستان در روسیه و وابستگی به بازار کار روسیه نقش مهمی در شکل‌دادن به سیاست‌های ارمنستان در برابر روسیه دارد. از سوی دیگر، باید توجه داشت که حافظه جمعی ارمنی‌ها درگیر نفرت زیاد از روس‌ها نیست. علاوه بر نیازهای اقتصادی و وابستگی امنیتی، ایستار دوستانه نسبت به روسیه در ذهنیت جامعه ارمنی که تا اندازه زیادی برخاسته از اشتراک‌های مذهبی و فرهنگی و تجربه تاریخی است بر نوع روابط این کشور با روسیه اثر می‌گذارد.

در مورد روابط ارمنستان و روسیه می‌توان گفت که بدون حضور جامعه ارمنی در روسیه هم این روابط شکلی غیر از آنچه امروز دارد نداشت. چنان‌که کشورهایمانند قرقیزستان و تاجیکستان وابستگی امنیتی و اقتصادی زیادی به روسیه دارند، ارمنستان هم با اقتصادی کوچک و نیازمندی‌های امنیتی نظامی، تنها به دلیل حضور جامعه ارمنی در روسیه نیست که دارای روابط راهبردی با این کشور است. نگاه ویژه مسکو به منطقه و به جمهوری‌های پیشین اتحاد شوروی از درهم‌تنیدگی‌ها و وابستگی‌های به‌جا مانده از گذشته و نگاه مثبت ارمنی‌ها به روس‌ها که از تجربه تاریخی آن‌ها سرچشمه می‌گیرد، مهم‌ترین عامل‌های تأثیرگذار بر روابط ارمنستان و روسیه هستند. در چنین بستری می‌توان دید که جامعه ارمنی روسیه بیش از اینکه تأثیر مستقلى بر روابط دو کشور داشته باشد هم‌سو با کرملین عمل می‌کند. کارکردهای دیاسپورایی ارمنی‌های روسیه به دو شکل عمده قابل شناسایی است: کمک به پیشبرد بهتر منافع کشور میزبان در ارتباط با میهن و دستیابی به سهمی از بخش‌های راهبردی اقتصاد میهن و نقش‌آفرینی در تجارت با آن از یک‌سو و تلاش برای تأمین منافع جامعه ارمنی در کشور میزبان از سوی دیگر. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که جامعه ارمنی در روسیه از روابط

راهبردی روسیه و ارمنستان سود می‌برد؛ بنابراین یکی از بازیگرانی است که هر چه قدرتمندتر شود برای حفظ ویژگی راهبردی این روابط تلاش خواهد کرد. فراهم کردن بستر حضور پرننگ سرمایه‌داران ارمنی ساکن در روسیه در اقتصاد ارمنستان، از جلوه‌های هم‌سویی این بخش از جامعه دیاسپورا با کشور میزبان است.

References

- Aghajari, Seyed Hashem and Seyed Ali Mazinani (2014), "Domination of Dashnaksutyun on the Armenians Political Life", **Central Eurasia Studies**, Vol. 6, No. 2, pp. 1-20 (doi: 10.22059/jcep.2014.36768) [in Persian].
- Astourian, Stephan H. (2005), "State, Homeland and Diaspora: the Armenian and Azerbaijan Cases", in: **Central Asia and the Caucasus Transnationalism and Diaspora**, Edited by Touraj Atabaki and Sanjyot Mehendale, London and New York: Routledge, pp. 80-112.
- Atai, Farhad (2012), "Iran and the South Caucasus Countries", **Central Eurasia Studies**, Vol. 5, No. 10, pp. 119-136 (doi: 10.22059/jcep.2012.25031) [in Persian].
- Bournoutian, George A. (2006), **A Concise History of the Armenian People: from Ancient Times to the Present**, Mazda Publishers, Inc. Costa Mesa California.
- Brinkerhoff, Jennifer M. (2012), "Creating an Enabling Environment for Diasporas' Participation in Homeland Development", **International Migration**, Vol. 50, No. 1, pp. 75-95.
- Cavoukian, Kristin (2013), "Soviet Mentality?" The Role of Shared Political Culture in Relations between the Armenian State and Russia's Armenian Diaspora", **Nationalities Papers**, Vol. 41, No. 5, pp. 709-729.
- Ebrahimi, Shahrooz and Mostafa Kheiri (2018), "Analysis of Russian Interests in the Caucasus Region (Case Study: Karabakh Crisis)", **Central Eurasia Studies**, Vol. 11, No. 2, pp. 265-282 (doi: 10.22059/jcep.2019.234286.449709) [in Persian].
- EV Consulting** (2009), Available at: <https://evconsulting.com/>, (Accessed on: 3/2/2020).
- Fleischer, Annett (2016), "Armenian Returnees from Russia: Struggles between Reintegration and Re-emigration", in: **Armenians in Post-Socialist Europe**, BöhlauVerlag, pp. 54-68.
- Galkina, Tamara A. (2006), "Contemporary Migration and Traditional Diasporas in Russia: the Case of the Armenians in Moscow", **Migracijske I EtničkeTeme**, No. 1-2, pp. 181-194, Available at: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=226272>, (Accessed on: 5/2/2020).
- Gevorkyan, Aleksandr V. (2016), "Development through Diversity: Engaging Armenia's New and Old Diaspora", Available at: <https://www.migrationpolicy.org/article/development-through-diversity-engaging-arm>, (Accessed on: 5/1/2020).

- Gradator** (2020), “Мишустин Пополнил Список Армян в Российской Власти”, Available at: <https://gradator.ru/news/russia/2700.html>, (Accessed on: 4/4/2020).
- InterRAO UES** (2017), Oct. 1, Available at: <http://www.interrao.ru/en/activity/foreignact/>, (Accessed on: 28/10/2017).
- Laguerre, Michel S. (2006), **Diaspora, Politics and Globalization**, New York: Palgrave Macmillan.
- Markarov, Alexander and Vahe Davtyan (2018), “Post-Velvet Revolution Armenia’s Foreign Policy Challenges”, **Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization**, Vol. 26, No. 4, pp. 531-546.
- Mirzoyan, Alla (2010), **Armenia, the Regional Powers, and the West: Between History and Geopolitics**, Springer.
- Nixey, James (2012), “The Long Goodbye: Waning Russian Influence in the South Caucasus and Central Asia”, *The Means and Ends of Russian Influence Abroad Series*, **Chatham House**, Available at: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/0612bp_nixey.pdf, (Accessed on: 2/5/2020).
- Nygren, Bertil (2008), **The Rebuilding of Greater Russia**, Taylor and Francis e-Library.
- Oussatcheva, Marina (2001), **Institutions in Diaspora: the Case of Armenian Community in Russia**, Transnational Communities Programme, University of Oxford.
- Patterson, Rubin (2006), “Transnationalism: Diaspora-Homeland Development”, **Social Forces**, Vol. 84, No. 4, pp. 1891-1907.
- Pattie, Susan P. (1999), **Longing and Belonging: Issues of Homeland in the Armenian Diaspora**, London: UCL.
- Policy Forum Armenia** (2010), Available at: <https://www.pf-armenia.org/document/armenia-diaspora-relations-20-years-independence>, (Accessed on: 1/2/2020).
- Reis, Michele (2004), “Theorizing Diaspora: Perspectives on “Classical” and “Contemporary” Diaspora”, **International Migration**, Vol. 42, No. 2, pp. 41-60.
- Rusarminfo** (2016), “В Новой Госдуме России Одна Армянская Фамилия”, Available at: <https://rusarminfo.ru/2016/10/25/v-novoj-gosdume-rossii-odna-armyanskaya-familiya/>, (Accessed on: 2/5/2020).
- Savelyeva, Olesya (2016), “Basic Spheres of Economic Activity of the Armenians in the South Russia”, **Научный Альманах Стран Причерноморья**, No. 3, pp. 48-53.
- Sheffer, Gabriel (2003), **Diaspora Politics: at Home Abroad**, Cambridge University Press.
- Ter-Matevosyan, Vahram, Hamazasp Danielyan, Serge-Varak Sisserian, Nina Kankanyan and Nayiri Shorjian (2017), “Institutions and Identity Politics in the Armenian Diaspora: the Cases of Russia and Lebanon”, **Diaspora Studies**, Vol. 10, No. 1, pp. 64-80.

- Terzyan, Aram (2018), "The Anatomy of Russia's Grip on Armenia: Bound to Persist?", **CES Working Papers**, Vol. 10, No. 2, pp. 234-250.
- Terzyan, Aram (2019), "Russian Policy, Russian Armenians and Armenia: Ethnic Minority or Political Leverage?", **CES Working Papers**, Vol. 11, No. 2, pp. 124-142.
- Tsygankov, Andrei P. (2005) "Vladimir Putin's Vision of Russia as a Normal Great Power", **Post-Soviet Affairs**, Vol. 21, No. 2, pp. 132-158.
- Valizadeh, Akbar and Shiva Alizadeh (2015), "Armenian Diaspora: Opportunities and Threats Facing Iran", **Political Quarterly**, Vol. 45, No. 4, pp. 1075-1094 (doi: 10.22059/jpq.2015.55959) [in Persian].
- Аветисян, А. Г. и Другие (2013), **Армянская Диаспора в Контексте Российско-Армянских Экономических Связей**, Институт Археологии И Этнографии НАН РА Институт Социальных Наук.
- Антонян, Г. Г. (2017), "Армянская Диаспора в России: Социальное Положение и Институты", **Этнокультурная Ситуация Региона: Варианты и Перспективы Развития**, Сборник Научных Статей под Редакцией Е.В. Листвиной, Н.П. Лысиковой, Саратов, С. 11-16, Available at: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30615794>. (Accessed on: 20/2/2020).
- Галикян Г. Э. (2018), "Особенности Формирования Национальной Идентичности Армянской Диаспоры России", **Сборник Статей Двенадцатой Годишной Научной Конференции**, С. 617-621.
- Гегамян, Варужан Гегамович, Мелконян Сергей Георгиевич и Нерсисян Леонид Ашотович (2019), "Россия и Армения в Системе Региональной Безопасности", **Аналитическая Записка**, Российский Совет по Международным Дела́м, Available at: <https://russiancouncil.ru/papers/Russia-Armenia-Policybrief23-2019-Rus.pdf>. (Accessed on: 2/2/2020).
- Кардумян, Вреж (2008), "Армянская Диаспора России и ее Влияние на Армяно-Российские Отношения", **Россия и Современный Мир**, № 2 (59), С. 164-171.
- Косян, А. К. (2019), "Национальные Диаспоры как Субъект Сохранения Этнокультурной Идентичности (на Примере Армянской Диаспоры в России)", **Сборник Статей по Проблемам Политической Теории и Практики Студентов, Магистрантов и Аспирантов Саратовских Вузов**, Саратовский Национальный Исследовательский Государственный Университет имени Н.Г. Чернышевского, С. 61-67.
- Матевосян, Овсеп Мартикович (2015), "Армянский Вектор Российской Внешней Политики на Южном Кавказе", **Проблемы Современной Науки и Образования**, № 9 (39), С. 215-218.
- Минасян, Эдик Гарегиневич (2018), "О Роли Армянской Диаспоры в Отношениях Между Российской Федерацией и Республикой Армения: Социально-Экономические и Культурные Связи", **Международный Журнал Экономики и Образования**, Вып. 4, № 3, С. 5-17.
- Щербинина, О. А. (2010), "Армянская Диаспора России: Модели Интеграции в Принимающее Общество", **Региональные Исследования**, № 1, С. 73-80.